

4. Korai nyugdíjba vonulás^{*}

Bevezetés

Magyarországon a nyugdíjba vonulás átlagos életkora más fejlett országokhoz képest alacsony, ami részben az alacsonyan megszabott korhatárnak, és részben a korhatár előtti nyugdíjba vonulás gyakoriságának tudható be. Az, hogy viszonylag könnyen lehet korán nyugdíjba vonulni, számos problémát vet fel: nagy nyomásnak teszi ki az állami nyugdíj-alapot, csökkenti az idősebb munkavállalók aktivitását, és növeli a fiatalokat, illetve a jövő generációkat terhelő újraelosztás mértékét. A tanulmányban röviden áttekintjük a korai nyugdíjazás elterjedtségét és ennek változását az utóbbi néhány évben. Röviden vázoljuk a megfigyelhető lassú javulás mögött meghúzódó demográfiai és munkaerő-piaci okokat, illetve a szabályozás változásához kapcsolható magyarázatokat. Részletesen vizsgáljuk a megszerzett szolgálati idők rövidülését, és azt, hogy ez mennyiben tudható be a fekete-munka elterjedtségének. Kitérünk arra a problémára is, hogy az idősebb népesség növekvő aktivitása hozzájárulhatott a fiatalabb korcsoportok munkanélküliségének növekedéséhez. Végül, összefoglaljuk a költségvetés és szociálpolitika szempontjából lényeges következtetéseket, és ajánlást teszünk a bemutatott folyamatok kedvező(bb) irányba terelését segítő szakpolitikai lépésekre.

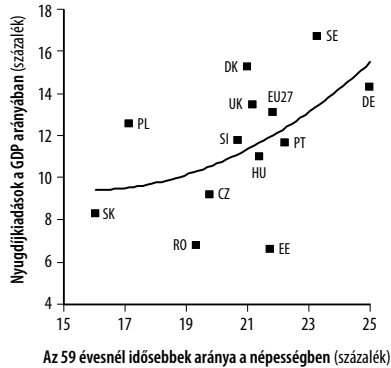
Helyzetkép

Magyarországon az idős népesség aránya a gazdagabb EU-tagországokéhoz hasonló: meghaladja a népesség egyötödét. A nyugdíjkiadások viszonylag magasak. Az egy 59 év feletti lakosra jutó nyugdíjkiadás az egy főre jutó GDP arányában valamivel 50 százalék fölött van, az EU–27 országaiban pedig átlagosan 60 százalék (30 és 70 százalék közt szóródik), a kelet-európai volt szocialista országok közül azonban csak Lengyelország és Szlovénia áll nálunk rosszabbul ebben a tekintetben.

Míg a legtöbb EU-tagországban az öregségi nyugdíj korhatára 65 év (vagy ennek bevezetését irányozták elő), Magyarországon az 1997. évi reform mindkét nem számára 62 évben szabta meg a korhatár fokozatos emelésének végső szintjét. Bár az öregségi nyugdíj korhatára 62 (nőknél még csak 60) év, a 2006-ban öregségi nyugdíjba vonulók átlagos életkora csak 59,9 év, nőknél 57,5 év volt, ugyanis kedvezményrel már 60 (nők esetében 57) évesen el lehet menni nyugdíjba anélkül, hogy ez a nyugdíj összegét csökkentené (feltéve,

^{*} Témavezető: Scharle Ágota. A háttér tanulmányokat és a számításokat készítette: Cseres-Gergely Zsombor, Köllő János, Osztotics Attila, Scharle Ágota. A háttér tanulmányok listáját a fejezet végén tüntetjük fel.

1. ÁBRA Nyugdíjkiadás és az 59 év felettek aránya a népességben, 2005

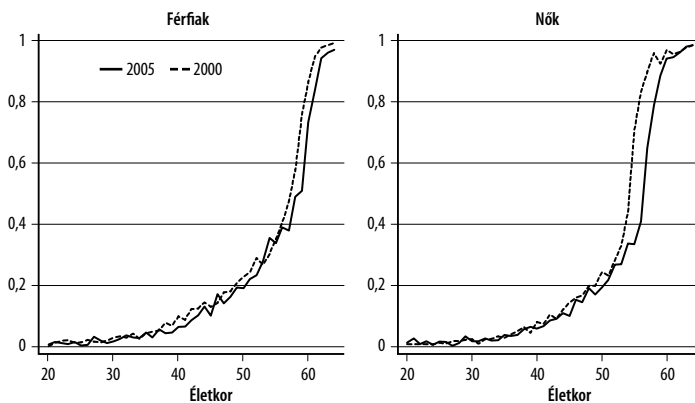

Rövidítések: CZ: Csehország; DE: Németország; DK: Dánia; EE: Észtország; HU: Magyarország; PL: Lengyelország; PT: Portugália; RO: Románia; SE: Svédország; SI: Szlovénia; SK: Szlovákia; UK: Egyesült Királyság.
Forrás: Eurostat online adatbázis.

hogy megvan a szükséges szolgálati idő). A rokkantsági nyugdíjasokkal együtt a nyugdíjba vonuló férfiak átlagos életkora ugyanebben az évben 56,1 év, a nőké 55,2 év.

A korhatár alatti öregségi és rokkantnyugdíjasok száma eléri a 650 ezer főt, ami azt jelenti, hogy a munkavállalási (15–59/61 éves) korú népesség 10 százaléka részesül nyugdíjban. A 2. ábrán látható, hogy a nyugdíjasok aránya a népességben mindkét nem esetében már kevéssel 40 év felett gyorsan növekszik, és már 55 év alatt eléri az egyharmadot.

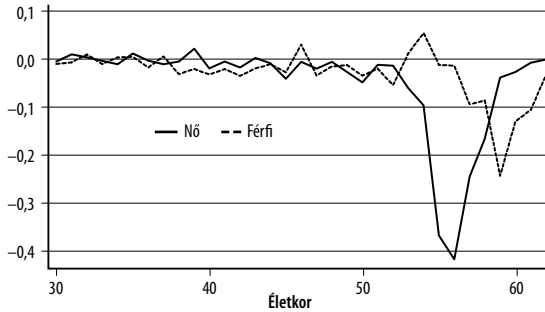
2. ÁBRA A nyugdíjban vagy nyugdíjszerű ellátásban részesülők aránya (férfiak, nők)

Forrás: 4.5. háttér tanulmány a KSH munkaerő-felvétel első negyedévi adatai alapján.

3. ÁBRA

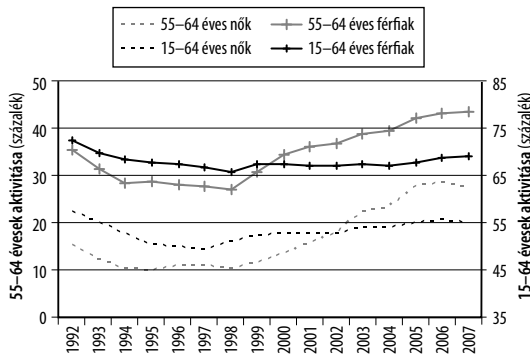
A nyugdíjban vagy nyugdíjszerű ellátásban részesülők arányának változása 2000 és 2005 között (százalékpont)

Forrás: 4.5. háttér tanulmány a KSH munkaerő-felvétel első negyedévi adatai alapján.

4. ÁBRA

A 15–64 éves és az idősebb népesség aktivitása 1992–2007

Forrás: a KSH munkaerő-felvételei (1998 előtt régi súlyozású adatok, a többi 2008-ban publikált újrásúlyozott).

A nyugdíjba vonulás átlagos életkora 2000 óta mintegy két évvel nőtt, a nők esetében valamivel még jobban. A nyugdíjasok aránya majdnem minden korévben csökkent 2000 és 2005 között, de legjobban az előrehozott öregségi korhatárt megelőző egy-két évben. A csökkenés a nyugdíj előtt álló (55–57 éves) nők esetében 20–42 százalékpont, ami majdnem kétszer akkora, mint az (59–60 éves) férfiak esetében megfigyelt 13–25 százalékpontos csökkenés (3. ábra).

Az átlagos nyugdíjba vonulási kor emelkedését elsősorban a rokkantnyugdíj-beáramlás változása határozta meg. A korhatár alatt nyugdíjba vonulók között csökkent a rokkantnyugdíjasok aránya, és az új rokkantnyugdíjasok átlagos életkora is nőtt. Az öregségi nyugdíjat szerzők átlagos életkora inkább csökkent ugyan, de még így is magasabb, mint a rokkantnyugdíjasoké, ezért nem rontotta az átlagot (Fazekas és szerzőtársai, 2007).

Az idősebb munkavállalók foglalkoztatási és aktivitási szintje a korcsoport más országokban mért aktivitásához és a felnőtt magyar népesség átlagos aktivitásához képest is alacsony. Az 55–64 évesek foglalkoztatási rátája 2006-ban Magyarországon 33,6 százalék volt, míg az EU-ban ugyanez az érték 43,7 százalék, tehát a teljes aktív korú (15–64 éves) népességre vonatkozó mintegy 7,5 százalékpontos elmaradásánál (EU: 64,8 és Magyarország: 57,3 2006-ban) jóval nagyobb az itt tapasztalt különbség. A 4. ábra azt mutatja, hogy bár 1998 és 2006 között folyamatosan és a teljes aktív korú népességhez képest nagyon gyorsan is emelkedett az idősebbek aktivitása, még 2006-ban is 25–26 százalék ponttal alacsonyabb az átlagnál. Az idősebb nők jóval kevésbé aktívak, mint a férfiak, bár a nemek közti különbség is csökkent, miután 2002 és 2006 között az idősebb férfiak aktivitása lassabban, a nőké gyorsabban emelkedett. A 2007. évi adatok a javulás lassulását jelzik, különösen a nők esetében.

Demográfiai folyamatok

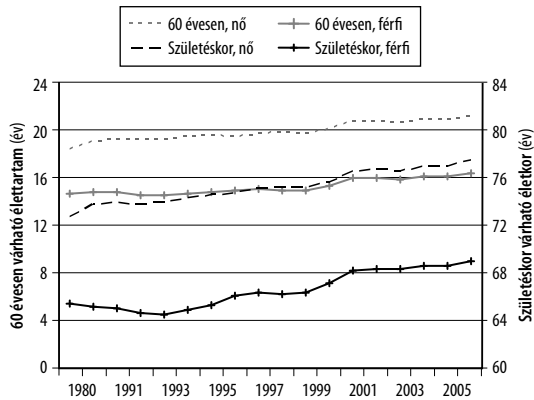
A népesség egészségi állapota az 1990-es évek eleje-közepe óta lassan, de folyamatosan javul. Bár a halálzási mutatók javulása csak 1993-tól kezdődött el, az egészségi állapot romlása Pauka–Tóth (2003) szerint már korábban megállt. 1980 és 1994 között a nyugdíj előtt álló korcsoportokban nem változott az életvitelükben súlyosan korlátozottak aránya, és javult az önértékelés alapján mért egészségi állapot.¹ Ez tükröződik a várható életkor alakulásában is: az 1997-es nyugdíjreform óta a születéskor várható élettartam 2–2,5 évvel, a 60 évesen várható élettartam 1–1,5 évvel emelkedett (5. ábra).

Ez a javuló tendencia két irányban is hathat a nyugdíjrendszerre: az egészség javulása az aktivitás növekedéséhez és a rokkantnyugdíj-igénylések visszaeséséhez vezet, és kitolhatja az átlagos nyugdíjba vonulási életkort. Ha pedig ez nem következik be, akkor a nyugdíjban töltött életevek meghosszabbodása miatt megnőnek a nyugdíjkiadások, és romlik a nyugdíjalap egyenlege.

Az aktivitás növekedéséhez kétség kívül hozzájárult az iskolázottsági szint emelkedése, ami különösen a nők esetében volt jelentős mértékű. Az 1960-as évek oktatási expanziója most érte el a nyugdíj előtti korosztályokat: ez különösen jól látszik a 6. ábra jobb oldali részében, ami az érettségizett nők arányát mutatja korévenként. Az ábra arra is utal, hogy a mostanihoz hasonló mértékű, ugrásszerű javulás a nők esetében 20–25, a férfiak esetében 10–12 évig nem várható: újabb, elődeiknél jóval magasabban iskolázott kohorszok csak ezután érnek nyugdíj előtti korba.

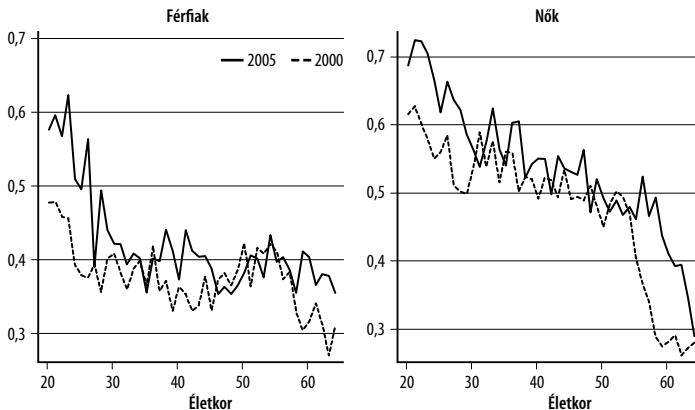
¹ Pauka–Tóth (2003) az 1980. évi, orvosi vizsgálattal is támogatott Komov-felmérést (Komplex Országos Morbiditási Vizsgálat) hasonlítják össze az egészséget önértékeléssel mérő 1994. évi egészségiállapot-felvétel és a 2001. évi Életünk fordulópontjai elnevezésű demográfiai felméréssel. Az utóbbi két felvétel mindkét nemre javuló tendenciákat mutat a 40–49 évesek, és különösen az 50–59 évesek korcsoportjában.

5. ÁBRA
A születéskor és a 60 évesen várható élettartam 1980–2006 (év)

Forrás: KSH demográfiai évkönyvek.

6. ÁBRA
Az érettségivel rendelkezők aránya életkor szerint, százalék (férfi, nő)

Forrás: 4.5. háttér tanulmány a KSH munkaerő-felvétel első negyedévi adatai alapján.

Munkaerő-piaci folyamatok

A rendszerváltás sokja több vonatkozásban is hátrányba hozta az idősebb munkavállalókat a fiatalabbakkal szemben. Az iskolázottság gyors felértékelődése önmagában is gyengítette a jellemzően kevésbé iskolázott idősebb generációk pozícióját, és ehhez járult az az egyszerű hatás, hogy számos területen a rendszerváltás előtt szerzett szaktudás értéke is erősen lecsökkent. A foglalkoztatás 1997-től kezdődő lassú emelkedését és a munkaerő-kereslet

ezzel párhuzamos növekedését az alacsonyan képzettek esetében nagyrészt megállította a minimálbér többszöri, jelentős emelése. Bár a munkabéreket terhelő járulékok jelentősen csökkentek 2000 és 2003 között, az iskolázatlan munkaerő keresletét ez alig ösztönözhatta, mivel a minimálbér ugyanebben az időszakban jelentősen megnőtt. Reálértékben a minimálbér után fizetendő munkaadói járulékok összege 2004-ben 22 százalékkal magasabb volt, mint 2000-ben.²

Az idősebb munkavállalók számára, alacsony iskolázottságuk mellett az életkoruk is bérhátrányt jelentett, legalábbis a rendszerváltozást követő első években. *Kertesi–Köllő* (2002) 1992 és 1999 közötti időszakra, háromféle, szakképzetlen, fiatal–képzett és *idős–képzett* munkaerőt megkülönböztető modellel végzett becsléseket. A versenyszféra közepes és nagyobb vállalataira vonatkozó eredményeik szerint inkább nőtt a kereslet berrugalmassága. Az évtized második felében a *szakképzetlen* munkaerő iránti kereslet reagál a legjobban a bérek változására: (a rugalmasság becsült értéke -1 és $-1,8$ között van), az idősebb–képzett, és különösen a fiatal–képzett munkaerő kereslete pedig kevésbé ($-0,5$ és -1 közötti értékek).

Az idősebb munkavállalók tehát nem kizárólag képzetlenségük miatt, hanem életkoruk miatt is nagyobb valószínűséggel kerülhetnek olyan helyzetbe, hogy emelkedő bérek esetén először tőlük válnak meg a munkáltatók.

A nyugdíjrendszer mint a foglalkoztatáspolitikai eszköztár része

Az Európai Unió tagországaiban az 1980-as évektől vált egyre elterjedtebb gyakorlattá a korai nyugdíjazás, amelyet a kormányok a munkanélküliség csökkentésének reményében állami eszközökkel támogattak. Ennek eredményeképpen az 55–64 éves férfiak aktivitási rátája az 1970-es évek 70–80 százalék körüli szintjéről az 1990-es évek elejére több tagországban 40 százalék alá süllyedt (Svédország az egyik kivétel), a munkanélküliséget azonban nem sikerült csökkenteni (*Guillemard*, 2001 illetve *Casey és szerzőtársai*, 2003).

A korai nyugdíjazás tehát az érett piacgazdaságok gyakorlatában nem bizonyult hatékony eszköznek, miközben tovább rontotta a jóléti ellátórendszerek amúgy is egyre inga-
tagabb egyensúlyát. Ez az empirikus tény nem mond ellent a közgazdasági elméletnek, ha felismerjük, hogy a nyugdíjazástól várt hatás hibás logikán alapult. Az eredeti elgondolás szerint, ha az idősebb munkavállalók elhagyják a munkaerőpiacot, a megüresedő állás-
helyekre fiatalabbak léphetnek, és ezáltal csökkenhet a munkanélküliség. Ez azonban csak akkor valósul meg, ha közben a termelés, illetve a foglalkoztatás szintje változatlan, ez a feltevés pedig alaptalan. *Layard–Nickell–Jackman* (1991) megmutatja, hogy a munkaerő-állomány szűkülése következtében csökkenő munkanélküliség – nemcsak elméletben, de empirikus

² Csekély mértékű ösztönzést jelent az az intézkedés, hogy 2004-től a tételes egészségügyi hozzájárulás 50 százalékát nem kell az idősök után megfizetni, a csökkentés mértéke ugyanis nem ellensúlyozta a minimálbér emelését. A 2007. júliustól indult Start Extra program jelentős, de átmeneti – egy évig teljes és további két évig részleges – járulékkedvezményt biztosít az 50 év feletti tartós munkanélkülieket foglalkoztatóknak.

vizsgálatok szerint is – ugyanúgy növeli az inflációt, mintha a foglalkoztatás bővült volna. Ha pedig az infláció növekedését a kormányzati politika (a központi bank) megpróbálja ellensúlyozni, a munkanélküliségi ráta növekedni fog. A gazdaság így végül visszatér az eredeti munkanélküliségi rátához, ami viszont a kisebb munkaerő-állomány mellett az eredetinel alacsonyabb foglalkoztatási szintet és alacsonyabb megtermelt jövedelmet fog jelenteni. A végkövetkeztetés akkor sem kedvezőbb, ha feltesszük, hogy a kormányzat az alacsonyabb munkanélküliség fejében hajlandó lenyelni a magasabb infláció keserű piruláját. Ekkor ugyanis változatlan foglalkoztatás mellett alacsonyabb lesz a munkanélküliségi ráta és magasabb az infláció: ezt viszont a foglalkoztatás (államilag támogatott) bővítésén keresztül is meg lehetne valósítani.

A rendszerváltó országokban a gazdaságpolitikai szempontok mellett más, politikai és igazságossági érvek is felmerülhettek, amelyek alapján mégis indokolt és ésszerű lehetett a korai nyugdíjazás ösztönzése. Magyarországon *Vanhuysse* (2004) szerint a rendszerváltás elején a társadalmi elégedetlenség és ellenállás megelőzése érdekében hozott engedékeny nyugdíjazási gyakorlat racionális politikai döntés volt; a társadalombiztosítás intézményei partnerek voltak a bizonytalan álláskilátásokkal rendelkezők korai nyugdíjazásában (lásd még *Gere*, 1997).

Emellett a rendszerváltás kezdetén igazságossági szempontból is indokolt lehetett (akár a termelés csökkenése árán) is kompenzálni azokat, akiket idősebb korban ért a munkapiac előre nem látható gyökeres átalakulása. Ők ugyanis a korábbi rendszer ösztönzői alapján döntöttek arról, hogy mennyit járjanak iskolába, mennyit és hol dolgozzanak, és ha alkalmazkodtak is az új ösztönzőkhöz, annak hozamait már alig lett volna idejük élvezni. Egy ilyen helyzetben a teljes népesség összjóléte szempontjából is jobb megoldás lehet a munkanélküliség lélektani és anyagi terheit átrendezni a korcsoportok között, mint egyetlen generációra terhelni a rendszerváltás teljes költségét. Az átcsoportosítás mindaddig növelhette az összjólétet, amíg a teljes kibocsátás csökkenésénél nagyobb a nyugdíjazottak jólétének növekedése (vagy kisebb a veszteségük mértéke).

Az engedékeny korai nyugdíjazás tartós, a rendszerváltás után 15-20 évvel is érvényes fennmaradását azonban nem lehet ilyen alapon megindokolni, hiszen a ma nyugdíj előtt álló korosztályokra már nem érvényesek az említett politikai vagy méltányossági megfontolások. A szigorítás mellett szóló szempontok súlya ugyanakkor időben egyre növekszik. A korai nyugdíjazás költségei legelőször a nyugdíjalapok egyenlegének romlásában jelennek meg: a növekvő költségvetési kiadások miatt a nemzetközi szervezetek már az 1990-es elejétől javasolták a jogosultsági szabályok szigorítását.³ A közvetett költségek pedig a vázolt munkaerő-piaci hatásokon keresztül az alacsony szinten stabilizálódó foglalkoztatásban jelennek meg.

Az 1997. évi magyar nyugdíjreform az öregségi nyugdíjazást tekintve egyensúlyba hozta a rendszert, ezt azonban a későbbi nyugdíjmelések rendszerszinten is (nem csak demográ-

³ A Világbank 1995. évi országjelentése például a társadalombiztosítási alap hiányát rövid távon leghatékonyabban csökkentő eszközként ajánlotta a rokkantsági ellátások szabályainak szigorítását, feltéve, hogy az ellátásból kikerülők jelentős hányada a formális munkaerőpiacon talál állást.

fiai folyamatokból adódóan) megbontották (Orbán–Palotai, 2006). Az előrehozott nyugdíj szabályainak 2007 őszi elfogadott szigorítása 2013-tól lép életbe, ami a nyugdíjösszeg csökkenésének mértékét évi 2,4 százalékról 4,2 százalékra emeli. Továbbá szigorodnak a nyugdíj melletti munkavégzés feltételei is.

A már jelzett demográfiai folyamatok nyomán azonban további kockázatok is keletkeztek. Ehhez járul még a szolgálati idő rövidülésének következőekben tárgyalt problémája, ami két irányból is nyomás alá helyezheti a rendszert: egyfelől csökkennek a befizetések, másrészt már középtávon is megjelennek olyan, nagy létszámú társadalmi csoportok, amelyek tagjai biztosítási alapon nem szereznek jogosultságot időskori ellátásokra, így róluk más fedezet híján az aktív népesség adóbefizetésének terhére kell majd gondoskodni.

A rokkantnyugdíjazás feltételeinek szigorítására 1997–1998-ban történt az első kísérlet, amelynek célja elsősorban a tényleges egészségi állapotot és annak változását is tükröző elbírálási gyakorlat kialakítása volt. Az 1998 januárjában életbe lépő új törvény megszüntette a rokkantsági ellátásra való végleges jogosultságot, a korábban szerzett végleges jogosultságok egy részét is átmenetivé minősítette, és az átmeneti jogosultság megtartásához gyakoribb orvosi vizsgálatot írt elő – így a rokkantnyugdíj kevésbé biztos jövedelemforrássá vált. Több reform azonban egészen 2006-ig nem történt, így az öregségi nyugdíj korhatárának emelése és az előrehozott nyugdíjazás lehetőségének beszűkülése után megnőtt a rokkantnyugdíj szerepe a korhatár alatti nyugdíjazásban. A 2007. júliusban elfogadott új reform a foglalkoztatási esélyek növelésére összpontosít, de az igénylést meghatározó ösztönzőket lényegében nem módosítja. Az új szabályozás szerint az igénylő egészségi állapotát és megmaradt munkavégző képességét is részletesen felméri, és ennek alapján részesül egészségügyi, szociális és foglalkozási rehabilitációs szolgáltatásokban. A rehabilitáció idejére rehabilitációs járadékot kap, legfeljebb három évig, ennek összege azonban gyakorlatilag a későbbi nyugdíjával egyenlő, sőt, annál valamivel magasabb. A demográfiai folyamatok egyelőre biztosítják a rokkantnyugdíjasok létszámának fokozatos csökkenését, ez azonban megváltozhat, amikor a kevés szolgálati idővel rendelkezők megközelítik az öregségi nyugdíjkorhatárt. A nyugdíjrendszerből kiszoruló létszámának növekedésével erősödhet az igény a rokkantsági nyugdíjra, illetve a kevesebb szolgálati idővel is megszerzhető, kisebb összegű (de a segélyeknél biztosabb és kevesebb kötelezettséggel járó) rokkantsági ellátásokra.

Az átlagos szolgálati idő csökkenése

A rendszerváltást közvetlenül megelőző és követő időszakban az elbocsátások helyett és miatt nagy tömegek választották a korhatár előtti nyugdíjba vonulást. Az öregségi korhatár előtti nyugdíjazás azonban a transzformációs visszaesést követően, a foglalkoztatáspolitikai célú kordedvezményes nyugdíj intézményének eltörlése után és az öregségi nyugdíjkorhatár emelése ellenére is intenzív maradt. 2005-ben az 1945 és 1959 között születettek – ekkor 46–60 évesek – 23 százaléka már nyugdíjban volt, az arány a diplomásoknál csupán 8, de a középfokon végzeteknél 20, az általános iskolát végzeteknél pedig 35 százalék

volt a népszámlálásból továbbvezetett népességadatok és az Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság (ONYF) adatai szerint.

Ebben fontos szerepet játszott, hogy sokak számára az induló nyugdíj viszonylag magas biztos jövedelmet nyújtott az elérhető – bizonytalan – munkajövedelemhez képest. Az egyéni döntéseknek a gyakorlatban szabad folyást engedett az előrehozott öregségi nyugdíj esetében a „büntető” levonás hiánya, a rokkantnyugdíj esetében pedig az az elbírálási gyakorlat, ami nem erősítette, de nem is semlegesítette a kivonulási szándékok erősségében meglévő, a munkapiaci helyzettel összefüggő különbségeket, és gyorsabb kivonulást tett lehetővé a rossz munkapiaci helyzetű régiókban és rétegek körében.

Az elkövetkezendő években nemcsak az előrehozott nyugdíj szabályozásában és esetleg a rokkantossági gyakorlatban várhatók változások – törvényi és eljárási változások hiányában is alapvetően módosulnának a munkavállalás és az öregségi nyugdíj közötti választás feltételei. Az elérhető adatok ugyanis azt jelzik, hogy széles tömegek még az öregségi korhatár eléréséig sem lesznek képesek összegyűjteni a nyugdíjra jogosító szolgálati időt, a jelenleg 20 évben megállapított kumulált szolgálati időhatár eltörlése esetén pedig olyan alacsony nyugdíjra számíthatnak, ami még az alkalmi munkával és segélyekkel megszerezhető jövedelemhez képest sem jelenthet vonzó alternatívát. Ez új elem a nyugdíjrendszerben és – szélesebb értelemben – a társadalmi transzferek egész rendszerében.

A nyugdíj-jogszerzésre vonatkozó kutatási eredmények

A jogszerzés arányait több adatbázis segítségével, többféle módszerrel is megvizsgáltuk, és a 4.1. háttér tanulmányunkban foglaltuk össze. A potenciális jogszerző népességet népszámlálási és ONYF-adatok segítségével határoztuk meg, a foglalkoztatást a KSH munkaerő-felvételei (1992–2005) és népszámlálásai (1970, 1980, 1990), a béreket pedig a bértarifa-felvétel (1986–2005) alapján vizsgáltuk. Az ismételt keresztmetszeti számításokat simítások alkalmazásával *nemek* szerint, *koréves* és (becslés alapján meghatározott) *iskolázottság* szerinti bontásban végeztük el, az 1945 és 1959 között születettekre. Rendelkezésünkre állt továbbá egy, az ONYF által felépített paneladatbázis (2001–2005), ami lehetővé tette a teljes és részleges (továbbá, a demográfiai adatokkal való összevetés után: a zérus) jogszerzés elkülönítését csoportszinten, ötéves időtávon. Az éves arányokat a 2005-re vonatkozó adatokkal, a két nemet összevonva, iskolázottság szerinti bontásban szemlélteti az 1. táblázat.

Látható, hogy 2005-ben a vizsgált munkavállalási korú évfazatok tagjainak csak a fele szerzett teljes vagy a jelenlegi szabályok szerint a nyugdíj megszerzéséhez elegendő mértékű jogosultságot (alfa és béta1), több mint a negyedük keveset szerzett, vagy semmit sem (gamma és béta2), valamivel kevesebb, mint az egynegyedük pedig már nyugdíjas volt. Az arányok az alacsonyabb iskolázottságúak felé haladva nagymértékben romlottak.

A jogszerző és nem jogszerző státusok közötti mobilitásnak köszönhetően a jogosultságot nem szerzők aránya hosszú távon alacsonyabb. A részletesebb számítások szerint az ezredfordulót követő öt évben az 1945–1960-ban született évfazatoknak évente 37–40

1. TÁBLÁZAT
Az 1945–1959-ben született évjáratok megoszlása jogszerző státus szerint 2005-ben

Megnevezés	Iskolai végzettség			Összesen
	alsó	közép	felső	
Népesség	100,0	100,0	100,0	100,0
Saját jogú nyugdíjas	34,9	20,1	8,4	23,1
<i>Járadékfizető*</i>				
Az év minden napján (alfa)	24,5	49,9	64,8	43,9
Az év legalább felében (béta1)	5,7	6,7	3,9	6,0
Az év kevesebb, mint felében (béta2)	6,2	7,0	4,0	6,3
Egy napig sem (gamma)	28,7	16,2	18,9	20,6

* Munkaviszony után, az állam által különböző támogatások után fizetett járadékok nélkül.

Forrás: Augusztinovics–Köllő (2007).

százaléka nem szerzett annyi szolgálati időt, amennyi a jelenlegi szabályok szerint elegendő a nyugdíjjogosultság megszerzéséhez. Ötéves időtávon, 2001–2005-ben a részarány alacsonyabb volt, de nem sokkal: 32 százalék. Az adatok arra utalnak, hogy a státusok közötti mobilitás közelebb áll a teljes zártság, mint a státusok közötti véletlen mozgások (stacionárius Markov-folyamatként jellemezhető) végletéhez.

A múltbeli foglalkoztatási tapasztalat, valamint a jövőre vonatkozó optimista (a *nemzeti fejlesztési terv* sarokszámaival összhangban lévő) foglalkoztatási forgatókönyv alapján óvatos, nagyon széles határokkal dolgozó becslést készítettünk: e szerint a vizsgált kohorszokban a következő másfél évtized során 250–500 százezer közé tehető azoknak a száma, akik 20 szolgálati év hiányában – a jelenlegi szabályok szerint – nem szereznek jogosultságot öregségi nyugdíjra. Az alsó és a felső becslés középértékével kalkulálva a jogot nem szerzők aránya egyharmad körül alakulhat, de az általános iskolát végzettek esetében meghaladhatja az 50 százalékot. Esetükben nemcsak az a veszély fenyeget, hogy ha akarnának, sem tudnának nyugdíjba menni, hanem nagyon alacsonynak ígérkezik a várható nyugdíjösszegük is: a diplomások esetében becsült értéket száznak véve, nem fogja meghaladni a 40 százalékot.

Augusztinovics Mária – a Nyugdíjfolyósító Igazgatóság adminisztratív adatain alapuló – folyamatban lévő kutatásának első eredményei szerint a fenti becslés összhangban áll egy *tízéves* (1997–2007-re vonatkozó) panel adataival. Az első számításokban Augusztinovics 375 ezer olyan embert talált, akik munkavállalási korúak voltak, és tízéves időtávon egynapi jogosultságot sem szereztek (egyáltalán nem szerepeltek a jogszerzési rekordokat tartalmazó központi elektronikus nyugdíjjáradék nyilvántartásban). Az eddigiénél pontosabb képet nyújthat az a 2008 elején, a KSH és az ONYF közös vállalkozásában indult adatfelvétel, ami a munkaerő-felvétel mintáján a teljes életpályára vonatkozó jogszerzési történeteket próbál rekonstruálni. A minta tagjaira vonatkozó finomabb információk (iskolázottság, családösszetétel, a munkatörténetre vonatkozó adatok) lehetőséget teremtenek a jogszerzést befolyásoló tényezők pontosabb feltárására.

2. TÁBLÁZAT
Jogszerző státusok 2002–2004-ben adminisztratív adatok alapján
 25 évesnél idősebb, de az öregségi nyugdíjkorhatárnál fiatalabb népesség

Megnevezés	2002	2003	2004
Saját jogú nyugdíjas	13,8	14,6	14,4
Valódi jogszerző az év minden napján (alfa)	46,5	46,3	45,5
Valódi jogszerző az év egy részében (béta)	13,7	14,1	14,1
Pseudojogszerző legalább egyszer (gamma1)*	4,4	4,2	4,3
Nem jogszerző, de legalább egyszer indult támogatása (gamma2)**	3,5	3,4	3,2
Nem jogszerző, és nem indult támogatása (gamma3)	18,1	18,4	18,6
Teljes vizsgált népesség	100,0	100,0	100,0

* Állami járulékbefizetéssel járó támogatási jogviszonya indult az év során.

** Állami járulékbefizetéssel nem járó támogatási jogviszonya indult az év során.

Forrás: 4.4. háttér tanulmány az ONYF és az OEP adatai alapján.

Az idézett számítások az úgynevezett *valódi jogszerzés* arányaira vonatkoznak. A gyermektámogatásban, munkanélküli-járadékban vagy ápolási díjban részesülők után azonban az állam nyugdíjjáradékot fizet. Az ilyen *pseudojogszerzőket* figyelmen kívül hagyó számítás alkalmas ugyan annak megítélésére, hogy egy-egy korosztály milyen munkaviszonyon alapuló befizetéseket teljesít, és milyen kifizetésekre számíthat különböző jövőbeli munkapiaci forgatókönyvek és nyugdíjszabályok esetén, de nem tükrözi a munkában lévők által a nem dolgozó kortársaik (virtuális) nyugdíjszámlájára teljesített befizetéseket, ezért túlbecsli a nyugdíjat nem szerzők várható számát. Ezért a jogszerzési arányokat megvizsgáltuk egy 200 000 főre vonatkozó, adminisztratív adatokat tartalmazó reprezentatív mintán is.

A mintát az Országos Egészségpénztár (OEP) vette a társadalombiztosítási azonosító jelek (taj) regiszteréből úgy, hogy a nemek, életkor és lakóhely szerinti arányok megfeleljenek a 2001. évi népszámlálásból ismert arányoknak. Az OEP adatait egyéni azonosításra nem alkalmas kapcsolati kódok segítségével össze lehetett fűzni az ONYF és a Magyar Államkincstár (MÁK) ugyanezen egyénekre vonatkozó befizetési és nyugdíjadataival, ami lehetővé tette a nyugdíjasstátus és a különböző jogszerzési típusok azonosításán túlmenően annak megállapítását is, hogy a vizsgált egyén részesült-e valamilyen, nyugdíjjszerzést meg nem alapozó, de a megélhetést segítő jóléti támogatásban.⁴ A számítást a rendelkezésre álló adatokkal 2002–2004-re lehetett elvégezni. A legfontosabb adatokat a 25 évesnél idősebb (általában már nem tanuló), de az öregségi nyugdíjkorhatárnál fiatalabb népességre vonatkozóan a 2. táblázat foglalja össze. Iskolázottsági bontás itt nem áll rendelkezésre.

Az 1. és a 2. táblázat nagyon hasonló képet mutat. A 4.1. háttér tanulmányban vizsgált kohorszok nem nyugdíjas részében az alfa–béta–gamma arányok 2005-ben 57–16–27 szá-

⁴ A figyelembe vett legfontosabb támogatástípusok: családi pótlék, rokkantsági járadék, időskorúak járadéka, rendszeres szociális járadék, rendszeres szociális segély, terhességi-gyermekágyi segély, árvaellátás, átmeneti járadék, öregségi járadék, özvegyi járadék. A teljes listát lásd a *Függelékben*.

zalékot tettek ki, a teljes munkavállalási korú népességre vonatkozó, 2. táblázatbeli adatok pedig 2004-ben 53–21–26 százalékos arányokra utalnak. Ez összhangban áll a tapasztalattal, hogy a fiatalabb évjáratok (melyek a 4.1. háttér tanulmány becsléseiben nem szerepeltek) munkaerő-piaci pályája instabilabb. A „gammákon” belül a pszeudojogszerzők aránya viszonylag alacsony, 16 százalék volt 2004-ben, és valamivel ennél is alacsonyabb volt az OEP által nyilvántartott jóléti ellátásokban részesülők számaránya.⁵ Az ismert hosszúságú támogatási időszakokra vonatkozó információk alapján azonban úgy becsüljük, hogy az év során legalább egyszer OEP-támogatásban részesülők és nem részesülők aránya kiegyenlítettebb, nagyjából 10-10 százalék.

A feketemunka szerepe a szolgálati idő rövidülésében

A szolgálati idő rövidülésének egyik oka az aktív korúak inaktivitása vagy munkanélkülisége, ezen belül is azoknak a szakaszoknak a meghosszabbodása, amikor biztosításra nem jogosító ellátást kap, vagy semmilyen ellátást sem kap az állástalan munkavállaló. A másik ok a nem bejelentett, feketefoglalkoztatás. A 4.1. háttér tanulmányban körülhatárolt gammákról csak annyi tudható, hogy bejelentett állásban nem dolgoztak, és más módon sem szereztek jogosultságot. Annak megállapításához, hogy ez a munkalehetőségek teljes hiányával vagy a *legális* munka hiányával függ össze, más adatforrásokra is támaszkodó, további kutatások szükségesek. Ennek első lépését végezte el a 4.3. háttér tanulmány, amely az ONYF már említett adminisztratív adatai, valamint a KSH munkaerő-felvételének segítségével vizsgálja a feketefoglalkoztatás mértékét és összetételét.

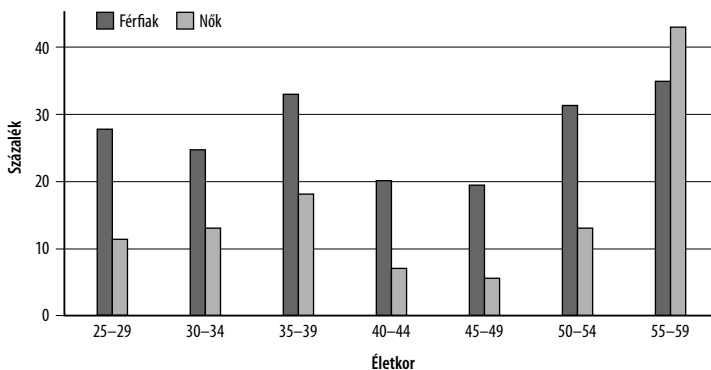
A 4.3. háttér tanulmány számításai az ONYF 2000–2004. évi adatállományából vett, már említett 200 000 fős mintán alapulnak. A nem regisztrált foglalkoztatás becslését az *Augusztinovics–Köllő* (2007)-ben is alkalmazott módszerhez hasonlóan végeztük el, a munkaerő-felvétel adatait az ONYF adataival összevetve. Feltételeztük, hogy a munkaerő-felvételben megjelenik az összes (fekete-, szürke- és fehér-) foglalkoztatott, így a két adatforrásból kapott foglalkoztatotti létszám különbsége mutatja a nem regisztrált foglalkoztatottak létszámát (7. ábra).

Csak a 15–74 éves népességet vizsgáltuk, és mindkét mintában átlagos foglalkoztatotti létszámot becsültünk 2000 és 2004 között minden évre. Számításaik szerint a fekete-, nem bejelentett foglalkoztatás 21-22 százalék körül volt 2001–2004-ben. A feketén dolgozók között jóval nagyobb arányban találunk férfiakat, különösen a 25–39 éves korcsoportban. Az átlagnál magasabb a feketén dolgozók aránya a közép-magyarországi és az észak-alföldi régióban. Ezek az eredmények összhangban vannak a 4.4. háttér tanulmány számításaival is, amely az év folyamán semmilyen jogosultságot nem szerzők (gamma3)

⁵ Az OEP adatbázisában az ellátások induló dátuma minden esetben szerepel, a lezárás dátuma azonban gyakran hiányzik, helyette 2009. december 31-e szerepel. Megállapíthatatlan, hogy mely esetekben van szó valóban nyitott ellátási periódusokról, és mikor egyszerű adathiányról. Ezért a fenti számításokban azt a kérdést vizsgáltuk, *indult-e* valamilyen jóléti ellátása a vizsgált egyénnek az adott évben.

7. ÁBRA

A feketén foglalkoztatottak aránya nemenként és korcsoportonként, 2004

Megjegyzés: a nyugdíj mellett bejelentett dolgozókról nincs minden esetben adat, ami az 50-59 évesek körében felfelé torzítja a feketén dolgozók arányát.

Forrás: 4.3. háttér tanulmány.

arányát szignifikánsan magasabbnak találta a férfiak, a fiatalabbak és a Közép-Magyarországon élők körében.⁶

Ezek az eredmények azt valószínűsítik, hogy a 4.1. háttér tanulmányban azonosított, jogosultságot nem szerző csoport nem jelentéktelen része feketemunkából él, azaz annak ellenére nem marad jövedelem nélkül, hogy az adminisztratív adatok alapján sem munkából, sem segélyből nem szerez megélhetést. Az egyéni szintű adatokból nem lehet azonosítani, hogy konkrétan kik dolgoznak feketén, közvetett jelek azonban arra utalnak, hogy a nem jogszerző gammák között nagyobb lehet az arányuk, mint a többi, valódi jogosultságot nem szerző között. Erre utal, hogy a nem jogszerző gammák között jóval magasabb a férfiak aránya, és ezt valószínűsítik a munkaerő-felvétel adatai is, miszerint a nyugdíjasok, az anyasági támogatáson lévők és a munkanélküli-járadékosok (gamma1) nagy többsége nem dolgozik (feketén sem).

A fenti sejtésnek szakpolitikai szempontból komoly jelentősége van. Azt jelzi ugyanis, hogy a segélyt feketemunkával kombinálónál sokkal nagyobb lehet azok köre, akik a legális tevékenységekből minden tekintetben kimaradnak: akik sem segélyezettként, sem adófizetőként nincsenek kapcsolatban a hatóságokkal. Ez egyrészt megkérdőjelezi a segélyszigorítás várható hatékonyságát a feketemunka elleni fellépésben, másrészt megnehezíti az alternatív szakpolitikai megoldásokat is: aki nem kap, és nem vár semmit az államtól, azt nehezebb visszatérteni a legalitásba.

A 4.3. háttér tanulmányban kimutatott bejelentett foglalkoztatás lényegesen kisebb, mint a más adminisztratív (például APEH) adatok alapján közölt és hivatkozott adatok.

⁶ A feketén foglalkoztatottak között 37 százalék, a gamma3 csoportban 28 százalék, a munkavállalási korú népességben 22,5 százalék a 25-39 éves férfiak aránya (mindhárom esetben a 25-59 év közötti népességhez viszonyítva).

Az eltérés elsősorban a foglalkoztatotti definíciók tisztázatlanságával magyarázható. Az ONYF adatbázis a járulékot fizetők adóalapját, jogviszonyát és a jogviszony (ezen belül a munkaviszony) hosszát is tartalmazza, így nemcsak azt lehet megállapítani, hogy az év folyamán kiknek volt legalább egyszer, bármilyen rövid ideig munkája (ez a kumulált, vagy „érintett” létszám), hanem azt is, hogy átlagosan az év bármely napján hányan dolgoztak. A kumulált (érintett) és az átlagos foglalkoztatotti/alkalmazotti létszám közti különbséget mutatja a 3. és 4. táblázat. A kumulált létszám az adott évben valamikor foglalkoztatottak létszáma, tehát szükségszerűen mindig nagyobb az átlagos létszámnál.

A 3. táblázatban az első két oszlop különbsége mutatja meg, hogy milyen mértékű torzítást okoz a becslésekben, ha nem vesszük figyelembe a munkaviszonyok hosszát, vagyis azt, hogy nem mindenki dolgozik az év egészében. Látható, hogy a kumulált létszámot mutató APEH-adatok jelentősen felülbecslik a foglalkoztatottak számát.

A töredékes munkaviszonyok azt is érthetőbbé teszik, hogy a köznapi megítélés szerint alacsony összegű támogatásokból hogyan élnek meg az érintettek. Az ONYF adatai alapján ugyanis kiszámítható, hogy a munkaviszonyban, illetve járadékban töltött időszakok éven belül és egyénekenként is jelentősen szóródnak, és sokan vannak, akik hosszabb munkában töltött időszak után vagy előtt rövidebb ideig éltek járadékból.

3. TÁBLÁZAT
Foglalkoztatotti létszám adatok 2004-ben (ezer fő)

Megnevezés	Bejelentett		Összes
	kumulált	átlagos	átlagos
APEH	4335	–	–
ONYF–APEH*	3808	3131	–
ONYF–KSH munkaerő-felvétele**	3727	3070	–
KSH munkaerő-felvétele	–	–	3890

* Az összes ONYF-ben szereplő foglalkoztatotti kategória, valamint a munkanélküli-ellátásban részesülők, a tanulószerződés alapján szakképző iskolai tanulmányokat folytató tanulók és a biztosítás megszűnését követő pénzbeli ellátásban részesülők.

** Az összes ONYF-ben szereplő foglalkoztatotti kategória (kivéve felhasználási szerződés).

Forrás: Elek és szerzőtársai (2008) a KSH munkaerő-felvétele és ONYF-adatok alapján.

4. TÁBLÁZAT
Munkanélküliek létszámadatai 2004-ben (ezer fő)

Megnevezés	Munkanélküli-járadékban részesülők	
	kumulált	átlagos
Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság*	420	127
Állami Foglalkoztatási Szolgálat	428	110

* Adóköteles munkanélküli-ellátásban részesülők.

Forrás: Elek és szerzőtársai (2008) ÁFSZ- és ONYF-adatok alapján.

Az ONYF-mintában szereplő adóköteles munkanélküli-ellátásban részesülők (azok, akik 2004 folyamán legalább egy napig részesültek munkanélküli-ellátásban) átlagosan 110 napig kaptak munkanélküli-ellátást, és 153 napot dolgoztak. Az ellátásban részesülők egyötöde nem dolgozott egyáltalán az év folyamán, és így nem volt munkából származó jövedelme sem. A legalább egy napot dolgozó munkanélküliek átlagosan 95 napig kaptak munkanélküli-ellátást, és 192 napot dolgoztak.

Egy lehetséges mellékhatás: a fiatalok munkanélküliségének növekedése

Bár a korai nyugdíjazás más országokhoz hasonlóan Magyarországon sem nyújtott tartós és fenntartható megoldást a munkanélküliség kezelésére, ebből nem következik, hogy megfordítva, az idősebb munkavállalók aktivitásának emelkedése ne kelthetne ilyen feszültségeket. Az ilyen hatások között kitüntetetten a fiatalok és pályakezdők álláslehetőségeinek beszűkülését szokás emlegetni. (Az 1980-as években nem egy európai ország azért terjesztette ki a korai nyugdíjba vonulás lehetőségét, hogy az idősebbek „ne vegyék el a fiatalok elől a munkahelyeket.”) Hasonló aggodalmak ma is élnek sokakban, és az idősek foglalkoztatásának növekedésével egyre gyakrabban hallani ilyen vélekedést. A magyar foglalkoztatási adatok ráadásul igazolni látszanak az efféle félelmeket: az idősek növekvő aktivitásával párhuzamosan 2001 óta növekszik a fiatalok munkanélkülisége (8. ábra).

Nyers foglalkoztatási és munkanélküliségi ráták alapján azonban – hasonlóan a nyugdíjkorhatár-emelése hatásának megítéléséhez – a fiatalok esetében sem tudunk következtetést levonni. Ismerve a felsőoktatás robbanásszerű növekedését Magyarországon, azonnal adódik a megfigyelt jelenség lehetséges magyarázata: a fiatalok munkavállalás helyett a felsőoktatásban helyezkednek el. Valóban, a nappali tagozatos fiatalok aránya a 15–24 éves korosztályban 1997 és 2006 között 45-ről 56,7 százalékra nőtt a férfiak, 45,4-ről 59,4-re a nők körében. Az oksági kapcsolat kérdése azonban itt is felmerül. Honnan tudjuk, hogy a fiatalok beáramlása az iskolarendszerbe független attól, hogy az idősebb emberek foglalkoztatása megnövekedett? Ilyen mértékű lett volna-e akkor is, ha arra nem kerül sor, és az idősebbek továbbra is a korábbi nyugdíjkorhatár mellett kialakult életkorokban mennek nyugdíjba?

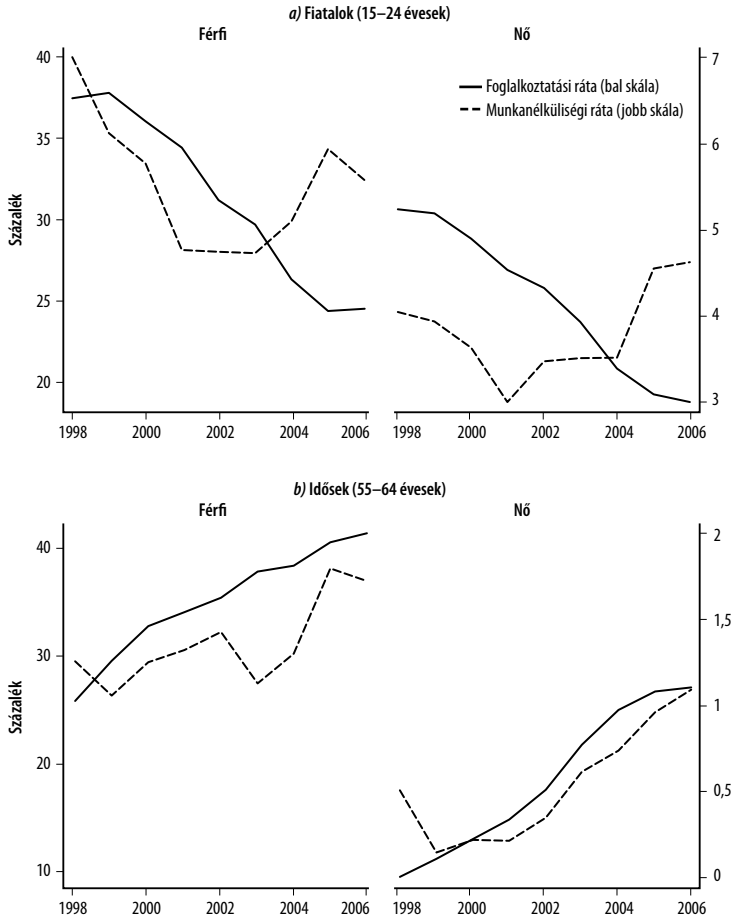
A kérdés eldöntése általában sem könnyű feladat, a magyarországi környezet sokrétű változása mellett pedig még nehezebb. Ezért, és mert a kérdés nemcsak fontos, de ritkán is kutatott, a 4.2. háttér tanulmányunkban annak elméleti hátterével foglalkozunk, empirikus eredményeinket pedig robusztusságra törekedve az EU–15 országok aggregált adatainak elemzésére alapozzuk.

Elméleti megfontolások

Az idősebb munkavállalók és a fiatalok közötti munkapiaci versengés negatív hatása, egy lehetséges kiszorító hatás már a korai nyugdíjazás kapcsán felmerült a szakirodalomban. *Layard–Nickell–Jackman* (1991) már említett könyve határozottan érvel amellett, hogy hosszú távon az idősebbek munkakínálatának megnövekedése nem okozhat problémát,

8. ÁBRA

Fiatal (15–24 éves) és idős (55–64 éves) munkavállalók foglalkoztatási és munkanélküliségi rátája, 1998–2006

Forrás: 4.2. háttér tanulmány a KSH munkaerő-felvételei alapján.

mert a kereslet ahhoz alkalmazkodni fog. Az elméleti okfejtés általános modellre épül, amely számos, potenciálisan fontos tényezőt nem vesz figyelembe, általánosságban azonban szilárd alapokon áll. Elfogadva a hosszú távú következtetést, felmerülhet azonban, hogy az egyensúly eléréséig tartó átmeneti szakaszban a fiatalként érintett generációk munkapiacra lépése, integrációja késik. Boeri (2005) például a lisszaboni program nőkre vonatkozó célkitűzéseinek elemzésekor megvizsgálja a nők fokozott piacra lépésének következményeit, és azt találja, hogy az kezdetben hatással lehet a fiatal munkavállalók munkapiaci esélyeire. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy elméleti alapon sem teljesen világos a változás hatása.

Bár az idősek és a fiatalok foglalkoztatása közötti kapcsolat a laikus számára kézenfekvőnek tűnhet, láthattuk, hogy közgazdasági elméleti szempontból korántsem nyilvánvaló. A két munkaerőtípus közötti kapcsolatot már korábban is vizsgálták, mindenekelőtt a termelési függvényen, illetve az abból származtatott tényezőkeresleten keresztül (lásd például *Hamermesh*, 1987). A termelési függvény azt írja le, hogy a vállalat milyen technológiával kombinálja a rendelkezésre álló termelési tényezőket, azok között milyen átváltás lehetséges. A piac szerkezetére tett valamilyen feltételezés mellett meghatározható, hogy – adott termelési függvény és bérarányok mellett – mi a termelési tényezők optimális felhasználásának aránya. Ha a különböző korú embereket különféle termelési tényezőnek tekintjük (ahogy tette azt például *Grant–Hamermesh*, 1981, vagy *Kertesi–Köllő*, 2002), akkor ezek az arányok közöttük is meghatározhatók.

Ha adott keresleti szerkezet mellett a munkapiacot kínálati sokk éri, amilyen például a nyugdíjkorhatár emelése következtében az idősebb emberek megnövekedett munkakínálata, az két formában csapódhat le. Ha a bérek szabadon alakulhatnak, akkor a bérek, az árak általános viselkedését követve, csökkenni fognak azon a piacon, ahol túlkínálat következett be. Az idősek bérének változása annyiban érinti a fiatalokat, amennyiben az idősek és a fiatalok helyettesítőnek tekinthetők. Teljesen rugalmas bérek és nagyfokú helyettesíthetőség mellett az idősek és a fiatalok bérének csökkenését kellene megfigyelnünk.

Az emberi munkaerő speciális termelési tényező, a bérek alkalmazkodása pedig sokszor nem azonnali. Az alkalmazkodás sebessége és mértéke alapvetően attól függ, hogy az adott típusú dolgozónak milyen az alkuereje, és milyen intézményi környezetben mozog. Európában, ahol a kollektív szerződések igen fontosak, a szakszervezeteknek nagy a hatalmuk, és sok kormányzat igen fontosnak tartja a bérek színvonalának megtartását, ez az alkalmazkodás igen lassú lehet.

Ha a bérek rövid vagy középtávon merevek, a kínálati sokkra adott válasz csak mennyiségi alkalmazkodás lehet – *Hamermesh* (1987) az ilyen alkalmazkodás során tapasztalt helyettesítést *q-helyettesíthetőségnek* (*q-substitutability*) nevezi. Hasonlóan *Boeri* (2005) eredményeihez, bizonyos esetben az amerikai gazdaságban is tapasztalható *q-helyettesíthetőség*, ismét a nők és a fiatalabb férfiak között. Európában az alkalmazkodás ilyen módjának jóval nagyobb a súlya, amit a jelentős – az amerikai hagyományosan meghaladó – munkanélküliség is mutat. Ha az egymásra hatás fő mechanizmusa a *q-helyettesíthetőség*, akkor általánosságban a hatás szimmetrikus: a megnövekedő idős foglalkoztatás mellett nemcsak a fiatalok foglalkoztatásának csökkenését és/vagy munkanélküliségének növekedését figyelhetjük meg, de az idősebbek munkanélküliségnek növekedését is, ráadásul hasonló mértékben. *Jimeno–Palenzuela* (2003) írása erre az összefüggésre alapozva vizsgálja a jelen kérdéshez közvetve kapcsolódó „generációs prés” (*generational crowding*, a fiatal korosztály nagyságának a munkapiaci esélyekre gyakorolt negatív hatása).

Több esetben nem figyelhető meg ilyen együttmozgás, ami az alkalmazkodás valamilyen aszimmetriájára utal. Ilyen aszimmetriát okozhat az a mechanizmus is, amit *Pagés–Montenegro* (2007) vázol fel. Érvéle szerint a munkapiaci védelmet biztosító szabályozások (mindenekelőtt a jelentős összegű végkielégítések) miatt a munkaadók konjunkturális alkalmazkodásra kényszerülnek: elsőként a fiatalokat bocsátják el. Amilyen mértékben a terme-

lési függvény mellett egy ilyen mechanizmus hatása érvényesül, annyira lesz aszimmetrikus hatása az idősebb munkavállalók megnövekedett kínálatának és foglalkoztatásának.

Felmerülhet a kérdés, hogy reális-e a fiatalok és az idősek közötti közvetlen helyettesíthetőséget feltételezni (még ha csekély mértékben is). A válasz természetesen csak empirikus vizsgálattal adható meg, de mivel itt erre nem lesz módunk, érdemes elméletben is foglalkozni vele. A közvetlen helyettesíthetőség mellett létezhet olyan mechanizmus is, amelyik pusztán az által teremt kapcsolatot az idősebb és fiatal munkavállalók között, hogy az egyes generációk öregedésével a munkaerő idősebb része folyamatosan kilép a munkahelyéről, a fiatalabb pedig belép oda. Ha ez a mozgás a domináns a munkahely belső munkapiacán, akkor könnyű belátni, hogy a kilépés visszafogása a meglévő munkaerő elbocsátását vagy az új felvételének hasonló mértékű visszafogását teszi szükségessé (mindez természetesen viszonylagos, és a munkahely autonóm növekedési üteméhez képest értendő). Az ilyen helyzet kialakulása mindenekelőtt az olyan cégek és intézmények esetében valószínű, ahol az előmenetel erősen a senioritás alapján zajlik.

Empirikus eredmények

Az elméleti megfontolások alapján olyan empirikus modellt becsültünk, amelynek értelmezését segítik az elméleti megfontolások, de annak alakja egyiket sem zárja ki eleve. Fontos szempont volt az is, hogy az idősebb munkavállalók és a fiatalok közötti munkapiaci kapcsolat erősségét olyan különbségekből lehessen megmérni, amelyek jelentősek, azonban nem játszik bennük kulcsszerepet olyan domináns, de nehezen megfigyelhető folyamat, amely összefügghet az idősebb emberek foglalkoztatásának növekedésével, illetve a fiatalok munkapiaci viselkedésével, ezért azt a látszatot keltené, hogy azok egymással összefüggnek. A becsült egyenletek általános formája a következő volt:

$$FMPH = IMPH + TREND + FIX + u, \quad (1)$$

ahol $FMPH$ a fiatalok, $IMPH$ az idősebb emberek munkapiaci helyzetének mutatója, $TREND$ a munkakereslet trendjének valamilyen mutatója, FIX a megfigyelési egységekre vonatkozó, időben nem változó hatások indikátora, u pedig a nem megfigyelt, de a kimenetet nem befolyásoló hatásokat megjelenítő változó.

A FIX változó szerepe, amely a megfigyelési egységek (országok vagy régiók) időben nem változó hatásait hivatott megjeleníteni, jelentős. Bevonása lehetővé teszi az olyan nem megfigyelhető jellemzők kontrollját, amilyenek például a bérek arányát feltételezhetjük számos európai országban. Mivel összehasonlítható béradatokat korcsoport szerint bontva még országok szintjén is nehéz találni, kisebb egységekben pedig lehetetlen, ez igen fontos. A fix hatások bevonása segít abban is, hogy az országok közötti kezdeti különbségek modellezésétől eltekinthessük – magyarázni így már csak az ország átlagos értékeitől vett eltérést kell.

Noha fix hatásokat sokszor nemcsak a megfigyelési egységekre alkalmaznak, hanem időszakokra is, ilyenek mégsem szerepelnek az egyenletben, mert az időbeli változások túl nagy részét emésztették fel. Szerepüket a TREND változó, közelebbről a középkorúak csoportjának foglalkoztatási rátája tölti be. Ez az a korcsoport, amelyet csak áttételesen érintenek az iskoláztatási hullámok, és a nyugdíjszabályozás is. Az idősebb emberek munkapiaci helyzetének indikátora az ő foglalkoztatási rátájuk. A specifikációt több változatban teszteltük, amelyek közül ez megközelítés bizonyult a leginkább megbízhatónak.

Ahogy már az (1) egyenlet is sugallja, a becslések alapjául aggregált adatok szolgáltak. Ennek oka az, hogy a modell legkisebb megfigyelési szintje a munkaadó, a vállalat lenne, ilyen szinten azonban nem rendelkezünk kellő demográfiai és intézményi sokszínűséget hordozó adatokkal. A becslések alapja az európai munkaerő-felvétel (EU LFS) lett. Ez egyéni szintű adatokat tartalmaz a tagországok mindegyikére, az adatgyűjtés sajátosságainak és az ország EU-s tagságának függvényében változó adatmennyiséggel. A több országra kiterjedő adat felhasználása alapvető fontosságú a mérés szempontjából, mert az országok közötti, minde- nek előtt demográfiai és szakpolitikai különbségek a hatások variabilitásának fontos forrása.

Az előzetes vizsgálatok alapján világossá vált, hogy a 2000-es évvel kezdődő időszak az, ahol a kiszorítási hatást vizsgálni érdemes. 2000 előtt jól láthatóan ilyenről beszélni feltehetőleg nem lehet (és ezt később a regressziós modellek is megerősítették). A becslés több változatban készült el. A fiatalok munkavállalási esélyeit négy különböző indikátorral mértük: az *a*) foglalkoztatási ráta, *a b*) munkanélküli-ráta, *a c*) pályakezdők foglalkoztatási rátája és *a d*) pályakezdők munkanélküli-rátája. A becslést több aggregáltsági szinten is elvégeztük, *a*) országokat, *b*) NUTS-2 régiókat, illetve *c*) főbb iparágakat véve elsődrendű megfigyelési egységnek. Emellett olyan becsléseket is készítettünk, amelyben ezeket az egy- ségeket nemek szerint és (három fokozatú) iskolázottság szerint is megbontottuk.

Fontos lenne annak biztosítása, hogy modellünkben az idősebb emberek foglalkozta- tásnövekedésének olyan komponensét szerepeltessük, amelyet nem valamely, a fiatalokéra is ható harmadik folyamat határoz meg. Sem a modellben, sem máshol nem beszéltünk arról, hogy az idősebb munkavállalók foglalkoztatását mi befolyásolja az adott időszak- ban. Több országban folyik a nyugdíjkorhatár emelése, amelyik alkalmas lenne az úgyne- vezett exogén hatás elkülönítésére, azonban ezek közül több csak hosszú időn keresztül és késleltetve indul be. Empirikusan azonban úgy találtuk, hogy az idősebb emberek ará- nya a teljes népességben szoros összefüggést mutat a korcsoport foglalkoztatási rátájával (a trendre és a fix hatásokra kontrollálva), így az egyenleteket az instrumentális változók módszerével is megbecsülhetjük, az idősebb emberek népességben mért arányát használva instrumentumnak.

A becslési eredményeket számos táblázat jeleníti meg, amelyek mellékelésére itt nincs mód. Röviden összefoglaljuk az egyes megközelítések tanulságát. Az országos szinten a teljes népességre mért modellben szignifikáns negatív összefüggést tapasztaltunk a fia- taloknál a foglalkoztatást, és szignifikáns pozitív összefüggést a munkanélküliséget hasz- nálva eredményváltozóként. A legkisebb négyzetes (fix hatás) és az instrumentális változós becslések lényegében hasonló eredményt adnak. Regionálisan becslülve ugyanezt a modellt,

az eredmények gyengébbek, összhangban a célirányos migráció feltételezésével. A pályakezdők esetében a hatások hasonlóak, de igen gyengék. Nemek szerint bontva a népességet, kiderül, hogy kizorítási hatást mind a két nemnél tapasztalunk. Megengedve a nemek és korcsoportok közötti kereszthatásokat, kiderül, hogy a legerősebb és szignifikáns negatív hatás az idősebb nőktől a fiatal férfiak irányába mutat. Ha iskolázottság szerint bontjuk meg a népességet, azt tapasztaljuk, hogy foglalkoztatásban mérve a gyengén képzettek, munkanélküliségben mérve a felsőfokú képzettséggel rendelkezők esetében a leghatározottabb a kizorítási hatás.

A technológiák és a munkaerő-gazdálkodás különbségei mellett szólnak, hogy – a teljes munkaképes korú lakosság és demográfiai alapon elválasztott alcsoportjai mellett – érdemes ágazatonként külön is megbecsülni a termelési függvényre alapuló egyenleteket. A becslést egy számjegyű NACE-kódokra végeztük el. A becslési eredmények szerint elsősorban a szolgáltatások területén és a feldolgozóiparban tapasztalunk kizorítódást a fiatalok körében.

Az eredmények azt mutatják, hogy a fiatalabb munkavállalókra hat az idősebbek fokozódó aktivitása, ezért legalábbis rövid távon számolnunk kell nem szándékolt negatív következményekkel. A hatás mind a foglalkoztatási rátával, mind a munkanélküli-rátával mérve kimutatható. A népesség részcsoportjait tekintve, kiderül, hogy a munkapiaci lehetőségek elsősorban a feldolgozóiparban, és a szolgáltatási szektorokban dolgozó fiatal férfiak esetében szűkülnek, az idősebb nők fokozódó aktivitása következtében.

A tanulság fontos a magyarországi helyzet megértése szempontjából is. A nyugdíjrendszer átalakulása következtében itthon is elsősorban a női munkakínálat nőtt meg az idősebb korosztály tagjai között. A fiatal férfiak egy része kitérhet a munkapiaci nehézségek elől azzal, hogy tovább tanul. Akik azonban erre nem képesek, azok fokozott segítséget és figyelmet érdemelnek a munkapiaci integráció során.

Következtetések és ajánlások

Az idősebb munkavállalók aktivitásának emelkedése alapján úgy tűnik, sikerült közelebb kerülnünk a – minden európai ország számára feladatot jelentő – lisszaboni foglalkoztatási célkitűzésekhez. Az 1998 óta tartó emelkedés azonban lassulást mutat, és a mögötte meghúzódó demográfiai és munkaerő-piaci folyamatok jelentős és növekvő kockázatokat is rejtenek.

A jelenlegi szabályozásban érvényesülő anyagi ösztönzők továbbra is kifizetődővé teszik a korai nyugdíjba vonulást, ami a várható élettartam növekedésével és változatlan szabályozás esetén a kiadások emelkedéséhez vezet. Ha az aktivitás növekedésében a korhatár emelése mellett az iskolázottság szintjének átmeneti megugrása is jelentős szerepet játszott, akkor az aktivitás javulása várhatóan erőteljesen lelassul majd. Ráadásul a fiatalok álláskilátásainak romlása is (legalábbis rövid távon) mérsékli az idősek növekvő aktivitásának a teljes népesség foglalkoztatását érintő jótékony hatását.

A 4.1. háttér tanulmányban feltárt folyamatok fokozatosan aláássák az öregségi nyugdíjrendszernek az elmúlt húsz évben kialakult szociális, illetve munkanélküli-segélyezési funkcióit, hiszen éppen a legrosszabb helyzetben lévő rétegek esetében zárják el a mun-

kapiacról való menekülés útját. Ahogy a szocializmus éveiben – szinte mindenki által – felhalmozott hosszú szolgálati idő a teljes foglalkoztatás megroppanása után még hosszú ideig nyitva tartotta ezt a kaput, úgy fogja – nagy késéssel – bezárni azt a rendszerváltás után állandósult rendkívül alacsony foglalkoztatási szint és az iskolázatlan rétegek alacsony bérszínvonala. Sajátságos módon, a képzetlen munkaerő korai nyugdíjazásával kapcsolatos problémák hosszabb távon radikális állami beavatkozás nélkül is „megoldódnak”. Ez nem jelenti a kiváltó okok megszűnését, azonban várhatóan megváltoztatja a munkaerőpiacról való menekülés formáit.

Az öregségi nyugdíjra való jogosultság növekvő hiánya a legelesettebb rétegeknél erős nyomás alá fogja helyezni a rokkantnyugdíjazás rendszerét, pontosabban: a részleges jogosultsággal rendelkezőknél a rokkantnyugdíj, az azzal sem rendelkezőknél a rokkantsági járadék iránti kérelmek számának erőteljes növekedését valószínűsíti. (Ez ellen ható tényező a várható alacsony nyugdíjösszeg a jogosultságot szerző iskolázatlan népességben). A rokkantossági eljárás szigorítása ezt a problémát önmagában nem oldhatja meg, legfeljebb más szociális ellátó rendszerek felé terelheti a munkalehetőség és öregségi nyugdíj hiányában rokkantnyugdíjért vagy nyugdíjszerű ellátásokért folyamodókat. Az itt röviden felidézett fejlemények sürgetővé teszik a döntést, hogyan kezelje az öregségi nyugdíjrendszer az elégtelen jogosultság és a nagyon alacsony nyugdíjak kérdését: integrálja-e azt a rendszerbe alapnyugdíj vagy minimálnyugdíj formájában, vagy utalja az öregkori szociális segélyezés hatáskörébe.

A vázolt kihívásokra a szokásosan javasolt szigorítás – a korhatáremelés, a bónusz-málsusz erősítése, rokkantossági feltételek szűkítése – mellett további, több szakpolitikai területre is kiterjedő intézkedésekkel adható csak válasz.

A szolgálati idő csökkenését illetően a megelőzés és a felkészülés területén is vannak teendők: a felkészülés a csökkenés folyamatos figyelemmel követését és az időskori szegénység kezelésének felülvizsgálatát igényli. A megelőzéshez a képzetlenek álláslehetőségeinek bővítésére – ezen belül a foglalkoztathatóságukat javító aktív eszközökre, a keresletet ösztönző járulékcsoökkentésre, célzott bértámogatásokra, óvatos minimálbérpolitikára – és a feketemunka visszaszorítására volna szükség. Utóbbinak nem kizárólag az ellenőrzési hatékonyság javításában, hanem a járulékfizetés és a nyugdíjjogosultság összefüggésére vonatkozó lakossági tájékoztatásban, az eddigieknél nagyságrendekkel többeket elérő és világosabb kormányzati kommunikációban kellene megjelennie.

Végül, a 4.2. háttér tanulmány által kimutatott, a fiatal munkavállalókat érintő negatív hatások nem tántoríthatják el a szakpolitikásokat az idősek aktivitását megcélzó intézkedések folytatásától, sőt erősítésétől, de nem is hagyhatók figyelmen kívül azon az alapon, hogy hosszabb távon ezek a hatások úgyis jelentéktelenek. A pályakezdők álláskilátásainak rövid távú romlását egyfelől a képzetlenek esélyeit javító, már említett intézkedések, másfelől erre a csoportra célzott olyan további lépések is ellensúlyozhatják, mint a 18-20 év alattiakra érvényes alacsonyabb minimálbér.⁷

⁷ Ez gyakorlatilag a meglévő Start-kártya célzásának javítását jelentené: nem vonatkozna a diplomás fiatalokra, viszont automatikusan kiterjedne és így jobban hozzáférhetővé válna minden, diplomát még nem szerzett fiatal számára.

HIVATKOZÁSOK

- Augusztinovics Mária–Köllő János* (2007): Munkaerő-piaci pálya és nyugdíj, *Közgazdasági Szemle*, 5. sz. 529–559. o.
- Boeri, T.* (2005): The Lisbon process and European women at work. Prepared for the Conference Political Economy and Social Policy of Western Europe. Indiana University, Bloomington, 2005. november 11.
- Casey, B.–Oxley, H.–Whitehouse, E.–Antolin, P.–Duval, R.–Leibfritz, W.* (2003): Policies for an ageing society: recent measures and areas for further reform. OECD Economics Department Working Papers, No. 369.
- Elek Péter–Scharle Ágota–Szabó Bálint–Szabó Péter András* (2008): A bérekhez kapcsolódó adó-eltitkolás Magyarországon, Pénzügyminisztérium, kézirat.
- Fazekas Károly–Köllő János–Lakatos Judit–Lázár György* (szerk.) (2007): Statisztikai adatok. Megjelent: *Fazekas Károly–Cseres-Gergely Zsombor–Scharle Ágota* (szerk.): Munkaerőpiaci Tükör, MTA KTI–OFA, Budapest.
- Gere Ilona* (1997): A nyugdíjazás mint a munkanélküliség megelőzésének, levezetésének eszköze. *Munkaügyi Szemle*, 41. évf. 10. 13–16. o.
- Grant, J.–Hamermesh, D.* (1981): Labor-market competition among youths, white women and others. *Review of Economics and Statistics*, 63. 354–360. o.
- Guillemard, A. M.* (2001): Continental welfare states in Europe confronted with the end-of-career inactivity trap. A major challenge to social protection in an aging society. Program for the Study of Germany and Europe, Working Paper, 2001/5.
- Hamermesh, D. S.* (1987): The demand for labor in the long run. Megjelent: *Ashenfelter, O.–Layard, R.* (szerk.): *Handbook of Labor Economics*. Vol. 1. 8. fejezet 429–471. o. Elsevier.
- Jimeno, J. F.–Palenzuela, D. R.* (2003): Youth unemployment in the OECD. Demographic shifts, labour market institutions and macroeconomic shocks. Economics Working Papers, 019. European Network of Economic Policy Research Institutes.
- Kertesi Gábor–Köllő János* (2002): Labour Demand with Heterogeneous Labour Inputs after the Transition in Hungary, 1992–1999 – and the Potential Consequences of the Increase of Minimum Wage in 2001 and 2002. Budapest Working Papers on the Labour Market. BWP 2002/5.
- Layard, R.–Nickell, S. J.–Jackman, R.* (1991): Unemployment: Macroeconomic Performance and the Labour Market. Oxford University Press.
- Orbán Gábor–Palotai Dániel* (2006): Gazdaságpolitikai és demográfiai kihívások a magyar nyugdíj-rendszerben. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz. 583–603. o.
- Pagés, C.–Montenegro, C. E.* (2007): Job security and the age- composition of employment: evidence from Chile. *Estudios de Economía*, Vol. 34. No. 2. 109–139. o.
- Pauka Tibor–Tóth Ildikó* (2003): A magyar népesség egészségi állapotának változásai 1979 és 2001 között a morbiditási adatok tükrében. KSH, Budapest.
- Vanhuysse, P.* (2004): The pensioner booms in post-communist Hungary and Poland: political sociology perspectives. *International Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 24. No. 1–2. 86–102. o.

A KUTATÁS KERETÉBEN KÉSZÜLT HÁTTÉRTANULMÁNYOK

- 4.1. *Köllő János*: A szolgálati idő rövidüléséből adódó változások.
 4.2. *Cseres-Gergely Zsombor*: Az idősebb munkavállalók növekvő arányú foglalkoztatásának áttekintése hatásairól, különös tekintettel a fiatal munkavállalók és a pályakezdekők munkapiaci esélyeire.
 4.3. *Scharle Ágota*: Adminisztratív adatokon alapuló becslés a feketefoglalkoztatásról.
 4.4. *Osztotics Attila*: Beszámoló az OEP–ONYF adarbázison végzett munkáról.
 4.5. *Scharle Ágota*: A rokkantnyugdíjazás csökkenésének okairól adminisztratív adatok alapján.

Függelék

A) Az OEP által nyilvántartott ellátások

JÁRULÉKFIZETÉSSEL
 Álláskeresést ösztönző juttatás
 Ápolási díj
 Gyermekgondozási díj
 Gyermekgondozási segély
 Gyermeknevelési támogatás
 Munkanélküli-ellátás
 Munkanélküli-járadék
 Munkanélküliek jövedelempótló támogatása
 Nyugdíj előtti munkanélküli-segély

JÁRULÉKFIZETÉS NÉLKÜL

Árvaellátás
 Átmeneti járadék
 Baleseti járadék
 Baleseti táppénz
 Bányászati kereset kiegészítés
 Betegség miatti táppénz
 Egészségkárosodási járadék
 Házastársi jövedelempótlék
 Házastársi pótlék
 Hadigondozotti ellátás
 Hozzá tartozói nyugellátás
 Időskorúak járadéka
 Munkaképtelenségi járadék
 Nemzeti gondozási díj
 Növelt összegű munkaképtelenségi járadék
 Növelt összegű öregségi járadék
 Növelt összegű özvegyi járadék
 Öregségi járadék

Özvegyi járadék

Rendszeres szociális járadék
 Rendszeres szociális segély
 Rokkantsági járadék
 Táppénz 1 éves gyermek ápolása címén
 Táppénz 1 és 3 év közötti gyermek ápolása címén
 Táppénz 6 és 12 év közötti gyermek ápolása címén
 Terhességi-gyermekágyi segély
 Szülői nyugdíj
 Utógondozási ellátásban részesülő

B) Az ONYF által nyilvántartott ellátások

JÁRULÉKFIZETÉSSEL
 Ápolási díj
 Gyermekgondozási díj
 Gyermekgondozási segély
 Gyermeknevelési támogatás
 Munkanélküli-ellátás
JÁRULÉKFIZETÉS NÉLKÜL
 Baleseti táppénz
 Terhességi-gyermekágyi segély
 Táppénz

C) A MÁK által nyilvántartott ellátások

JÁRULÉKFIZETÉSSEL
 Gyermekgondozási segély
 Gyermeknevelési támogatás
JÁRULÉKFIZETÉS NÉLKÜL
 Anyasági támogatás
 Családi pótlék